

ביקורת ספרים

אישה, חוה, אדם: נשיות יהודית בין התפתחות למסורת

עורכת: אניבה שרבט

הוצאת ראובן מס, ירושלים תשס"ט, 278 עמודים

לפני כשנה יצא לאור בהוצאת ראובן מס הספר "אישה, חוה, אדם, נשיות יהודית בין התפתחות למסורת", בעריכת אניבה שרבט. הספר הנו קובץ מאמרים שכתבו רבנים ונשים שהן עצמן ראויות לתואר תלמידות חכמים. כל הכותבים דנו בשאלה האם אפשר כיום לממש צורת היים משפחתית המאפשרת שינוי בחלוקת התפקידים המסורתית והנמנעת מלקבוע תפקידים מוגדרים מראש לשני בני הזוג בבית. כמבוא שכתבה אניבה שרבט לספר הציעה שלוש קריאות אפשריות לספר. קריאה אחת כדיון המתרחש סביב שולחן עגול שבו מעלים רבנים ונשים רעיונות יצירתיים ופורצי דרך כיצד לקיים מסגרת משפחתית שבה נוטלים בני הבית, גם הנשים, חלק משמעותי בכל המטרות המשותפות לבני הבית, עבודת ה', אמונה בה' ולימוד תורה בד בבד עם חיי יצירה ובניין אנושיים וחיי תרבות מגוונים. הדרך האחרת היא לקרוא את הספר כספר פרקטי הכולל עצות מעשיות בתכנון וקיום הבית השומר על חיי תורה ואמונה בתוך שטף החיים המודרני, האמור למלא את כל מרצו וזמנו של האדם בדורנו. דרך שלישית על פי הצעת העורכת היא לראות במאמרים שבספר אסופת דברים בתחום של עולם המחשבה היהודי העוסק בבעיות של מגדר והמבקש לקבוע את מעמדן של נשים בכלל ושל הנשיות בפרט בתורת ישראל.

את הדיון הזה יש לקיים מתוך מספר הנחות יסוד ברורות. מעמדן של נשים הולך ומשתנה בעולם המערבי וכולל נגישותן של נשים לכל נושא. נשים נגישות היום להשכלה כללית באותה מידה כמו גברים. נשים עוסקות היום ככל המקצועות כמעט כמו גברים. נשים נגישות היום ללימוד תורה במידה רחבה מאוד וניתן למצוא היום זוגות רבים שבהם למדנותה והבנתה בתורה של האישה עולות על אלה של בן זוגה. הרב אריאל מזכיר במאמרו "מבנה המשפחה המודרנית" את דבריו האמיצים של בעל ה"חפץ חיים", על החובה כיום להרחיב מאוד את השכלתן התורנית של נשים, בגלל שהידע שהיה בעבר לבנות ישראל ממה שנשאו עמן כמסורת אבות נתרופף ביותר. ה"חפץ חיים" מדגיש באומץ וברוחב לב שהשכלתן הרחבה של הנשים מחייבת הרחבה של השכלתן התורנית. חוסר איזון בין שני הפרמטרים הללו, השכלה כללית והשכלה תורנית, מסכן את מעמדן הרוחני ואת יסודות האמונה של הנשים. דברים אלה נכתבו כבר לפני מאה שנה, ואין ספק שהם נכונים היום הרבה יותר מאשר למציאות שהייתה במזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים. מאידך גיסא, מדגיש הרב אריאל, עדיין נשארו תפקידים ייחודיים לאישה בבית, אלה הנובעים מהעובדה שהיא עדיין צריכה לעבוד תקופות של היריון לידה והנקה, והשליבים הראשונים של גידול הילדים מוטלים באופן מיוחד על האישה.

ממילא השנים העיקריות המוקדשות בדרך כלל ללימוד ולבחירת המקצוע מושפעות בהחלט מן העובדה שאותו זמן מוקדש להקמת המשפחה ולהרחבתה. הדברים מחייבים התייחסות נכונה של שני בני הזוג למצב הזה כדי שמשאבי המשפחה יוקדשו באופן נכון להקמתה של המסגרת המשפחתית הבריאה, כזו שבה ההתפתחות האישית והמשפחתית לא יפריעו זו לזו.

ד"ר רבקה רביב עומדת במאמרה על שאלת ההתנגשות בין הרצון של נשים ללמוד ולהעמיק בלימוד התורה ובין העובדה שהדבר יוצר מתח כלכלי בשנים הרגישות ביותר לביסוסו הפיזי של התא המשפחתי. היא מזכירה את תגובתו של ר' שמעון בר יוחאי, מי שברח מחיי השעה ועסק רק בחיי עולם, לרחוב הדואג יום יום לפרנסת בני ביתו: "מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה". בדרכי ההתנהלות הרגילים חיי עולם וחיי שעה עומדים זה מול זה. תגובת בת הקול האנונימית היא "להחריב עולמי יצאתם. חזרו למערכתכם". מי שחי במערה מנותק מחיי העולם יכול לנתק את עצמו מן הדילמה של חיי עולם מול חיי שעה. מי שחי חיים בריאים בתוך העולם הזה חייב להשכיל וללמוד בצורה ברורה את תורת השילוב. ד"ר רבקה רביב מזכירה לנו שהרצון להתפתח בכל תחומי החיים אינו אופייני רק לדורנו. ד"ר רביב מביאה כרוגמה את הדמות והתנכ"ית של האישה השונמית, המכונה במקרא "אישה גדולה", אשר יודעת למצוא קשר אל חכמי הנבואה. מן האישה הזאת למדו חכמים שחייב אדם להקביל פני רבו ברגל, שנאמר "מדוע את הולכת אליו היום לא חודש ולא שבת", "מכלל רבחדש ושבת איבעי לה למיזל" (למדנו שבראש החודש ובשבתות היה עליה ללכת לשמוע דברי הנביא). אכן האישה השונמית מבקשת ללמוד מדברי החכמה והנבואה, אך היא אינה מבטאת את הקונפליקט שבו מצויה אישה שהמטלות הללו, בקשת החכמה והראגה לקיום, נראות סותרות זו לזו. אולי דווקא האישה הצרפית שפגש אליהו בצידון מבטאת את הקושי של הקשר לנביא למי שצריך לדאוג בקושי רב לפרנסתו ולפרנסת בנו.

ד"ר חנה קהת מעלה במאמרה את השאלה האם התורה נתנה לאישה את הביטוי ההולם למעמדה. ד"ר קהת מתכוונת לומר שנראה מתוך פרשיות התורה שהן נכתבו בראייה הגברית. היא מכנה את מציאותן של הנשים במקרא "נוכחות נפקדות". הן אינן הדוברות וקולן כמעט לא נשמע. בחינה מדויקת של הדוגמאות המוזכרות במאמרה של ד"ר קהת אינה מוכיחה לענ"ד את טענתה, אלא מדגישה את השקפת התורה כדבר הרגישות שבה יש להתייחס אל האישה. כפרשת שרי והגר מבקר המדרש את אברהם. הביטוי המקראי "חמסי עליך" נדרש על ידי ר' אבא בר כהנא כדרישת שרי לעשות דין עם אברהם על שאינו מבחין כראוי במצוקת עקרותה. בניגוד לכך פונה הקדוש ברוך הוא אל אברהם כציווי "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה". כך גם הביקורת המדרשית המפורסמת של המדרש כלפי יעקב. כאשר הפסוק אומר "ויחר אף יעקב כרחל, התחת אלוף אני" מגיב המדרש "אמר לו הקדוש ברוך הוא ליעקב כך עונין את המעיקות, חייך שבניך עתידים לעמוד בפני בנה". כאשר נגלה לפנינו חוסר הרגישות שמגלה עלי למצוקתה של חנה, מלמדנו התלמוד שאת יסודות התפילה למדים אנו מתפילת חנה. דומה שבדברים הללו מוכח שהמקרא והמדרש לא באו להתעלם מן האישה ומצוקותיה, אלא באו לבקר מצבים שבהם

הסביבה לא נתנה כראוי דעתה למעמדה, לכבודה ולמצוקתה של האישה וביקשה לתת להם את הביטוי הברור ביותר.

ד"ר חנה קהת טוענת במאמרה שהתלמוד בתחילת מסכת כתובות מתייחס בסוגיית אונס הכלה אך ורק לשאלה האם האישה תיאסר על בעלה מחמת האונס להגמון, שאם לא כן אין מקום לשינוי יום הנישואין בגלל שאמרו "שכל הנישאת תבעל להגמון תחילה". לדעת הכותבת יש בסוגיה חוסר התייחסות לחומרת מעשה האונס כלפי האישה. השאלה שמעלה חנה קהת מעוררת דיון רחב בדרכו של תלמוד ובהתייחסותו לבעיות שלחלקן רובד הלכתי ורובד רגשי כאחד. אני סבור שאת יחס המקרא ואת יחסו של התלמוד לנושא זה יש ללמוד מהפוסקים העוסקים במעשה האונס. שם קבעה תורה בצורה ברורה "כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה" (דברים כב, כו). ההלכה למדה מכאן את העיקרון הברור שדין אונס כדין רצח, ולכן הוא כין הדברים שעליהם אמרו "ייהרג ואל יעבור". דומני שבזמן המקרא ובזמן התגבשות ההלכה הייתה באמירה זו קביעה חד-משמעית באשר ליחס התורה לכבודה ולרגשותיה של האישה. מי שקובע שאנס הוא רוצח מבטא השקפה ברורה. הסוגיה בתחילת מסכת כתובות עוסקת בשיקולים מורכבים של קביעת יחסי הנישואין, ובתוכו נקבע שהאישה אינה צריכה למסור נפשה למניעת האונס. אף על פי כן ידע התלמוד לומר שנשים תעשינה כן ותמסורנה נפשן על הפגיעה בכבודן וברגשותיהן גם במקום שההלכה לא מחייבת בעצם תגובה כזו. לכן איני מקבל את הטענה שאין בתלמוד התייחסות מספקת לרגש הטהור של נשים. לעניות דעתי דבריו של אלן דרשוביץ אינם משקפים את ההשקפה המקראית וההלכתית על מעשה האונס.

הרב ד"ר רוד מישלוב עוסק במאמרו בלימוד תורה לנשים. הרב עורך סקירה מלומדת ומעמיקה של הנושא בפסיקה, בספרות התלמודית, בחיבורי גאונים וראשונים, בעמדת השולחן ערוך ומפרשיו עד ספרות התשובות הרחבה בימינו. זאת סקירה מאלפת ואפשר בהחלט ללמוד ממנה על ההתפתחות של הפסיקה בנושא זה. המחבר קובע "שהרוב של בעלי הסמכות ההלכתית בימינו מחייב נשים ללמוד תורה, ולדעת רבים זה כולל לימוד בצורה עיונית ומעמיקה". אני מבקש להוסיף על דבריו שכל לימוד שאינו רחב ומעמיק הוא לימוד שאינו ראוי. לימוד סוגיות שיש בהן מורכבות בלא הבנה כוללת ומעמיקה גורר בעקבותיו הבנה מוטעית ומסקנות שאינן נכונות. כך דרכם של דברי תורה, "עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר". לטעמי מי שמבקש להגביל את הלומד בנושאי הלימוד ומקורותיו מכשיל את הלומד ללימוד שמוטב שלא ייעשה. כבר הוזכרו בדברינו השקפתו של החפץ חיים שנזכרו ב"ליקוטי הלכות של החפץ חיים למסכת סוטה". וכן בתשובתו מיום ח' בשבט תרצ"ג כפי שפורסם במאמרו של ד"ר גרינבאום, "כשבילי הזנינוך", תשכ"ו. גם הרב זלמן סורוצקין שהיה מראשי היהדות החרדית קבע "אבל עתה לא רק שמותר ללמד תורה ויראת שמים לבנות בדור הזה אלא חיוב גמור יש בזה" (מאוננים למשפט תשט"ו).

מאמר מקורי ומיוחד בספר הוא מאמרו של הרב ד"ר יצחק קראוס שדן בתפקידן של נשים במשנתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון. הרב קראוס מציין את העובדה שאחת מן הפעולות

הראשונות שפעל הרב שניאורסון זצ"ל לאחר התמנותו כאדמו"ר הייתה ייסוד אגודת נשי חב"ד. ואמנם גם הותנו זצ"ל ייסד את אגודת "אחות התמימים". אך אגודה זו נוסדה בריגה עבור נערות בגילאי תיכון שלמדו בבתי ספר שאינם יהודים כדי לשמר את הקשר הברור עם יהדותן, ואילו אגודת נשי חב"ד נוסדה עבור נשים נשואות ש"הרבי" ביקש להביא להתוודעותן לצורך לימוד פרשיות השבוע וענייני המועדות, דברי חסידות ומאמרי חסידים. כמו כן הטיל הרב שניאורסון תפקידים על נשות החסידות בפעולתן להרכצת חיי תורה, כשרות, חינוך ושהרת המשפחה בקרב הקהילה הרחבה. כמו שמציין הרב קראוס, עצם הקמת ארגון נשים חסידיות כתזוילת שנות החמישים תרם תרומה משמעותית לנשות חב"ד בעת שהתנועה הפמיניסטית החלה לפעול בארצות הברית. אכן תפיסתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל הינה שיש הבדל בין גברים ונשים ותפקידיהם שונים זה מזה. כך אמר האדמו"ר בשיחתו לשבת ויחי שנת תשמ"ז: "כי תכונה זו שמצינו ברחל – הויתור על מעלת עצמה, להיות קבורה עם יעקב אבינו במערת המכפלה כדי שתהיה עזרה לבניה היא התכונה העיקרית שישנה בכל אישה כשרה בישראל, שתפקידה להיות עקרת הבית". בהזדמנות אחרת אמר הרב שעיקר עבודת ה' של האנשים הוא עסק התורה והתפילה וקיום המצוות, ובזה נכללה גם הפרנסה, מה שאין כן הנשים הפטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן פטורות מתלמוד תורה לפי שצורכי הבית עליהן. הוא הרבה לפנות לנשות חב"ד ולהעצים את תפקידן בעקרות הבית, תפקיד שאותו ראה כהנהגת הבית, גם מן הבחינה הגשמית וגם מן הבחינה הרוחנית. אף על פי כן היה סבור שבדור השביעי של חסידות חב"ד ישנה חובה שנשים תמצאנה את עצמן גם פועלות בהפצת יהדות מחוץ לבית, לקרב ולהחזיר את הלבבות לעבודת ה' ולהחזיר את בנות ישראל המצויות בחוץ למוטב. הרב שהעצים באופן מיוחד בשנות מנהיגותו את מוסד השליחות היה סבור שבשליחות יש לאישה תפקיד נכבד ביותר ועבודתן במהלך השליחות "בקירוב" פועלת לקרב את ישראל לאביהם שבשמים.

מאמרים אחרים בספר הנפלא הזה מעלים נושאים נוספים לדיון, כמו כהונה של נשים בתפקידים ציבוריים בתקופה המודרנית (מאמרים מצוינים שנכתבו על ידי הרב פרופ' אריה אברהם פרימר והרב ישראל רוזן), וכן שאלת היחס בין הרצון לשתף נשים במעורבות בחיי הקהילה והציבור לעומת השמירה החשובה על הלכות צניעות (מאמרו של הרב שמואל דוד). בסופו של הספר מצויים דברים שנאמרו בפאנל שנערך בחודש אדר תשס"א בערב של המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר אילן, שאותו הנחתה גב' אביבה שריבט, עורכת הספר. באותו פאנל השתתפו השופטת בדימוס שרה פריש, הרב שמעון גולן, באותם הימים ראש המדרשה לכנות באוניברסיטה, והרבנית ד"ר טובה ליכטנשטיין, אז מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר אילן. מתוך אותו פאנל אני מבקש להזכיר את התלבטויותיה של הגב' פריש, שהיא דוגמה מצויינת לשאלות שעולות לדיון בספר כולו: "השאלה של התמודדות מול הסטריאוטיפים של האם בעיני ילדיה, לפיהם בבית האם היא אשת הפנים והאב הוא איש החוץ כך גם עולה השאלה המצפנית הנוגעת למיצוי תפקידי כאם במקביל לפיתוח הקריירה. היינו גם אישה שהצליחה להגיע לתפקידים משמעותיים בתחום הקריירה נאלצת להתמודד בשאלות

ובעיות משמעותיות אם היא מבקשת שלא להזניח את תפקידה כאישה וכאם, והיא מבינה שאלה צריכים להיות חלק מבניינו הבריא של עולם”.

בעולמה של היהדות המקור לזכויות האדם, שהן חלק בסיסי של התורה הסוציאלית והמשפטית של העולם המערבי, הוא העובדה שהאדם נברא ב”צלם אלוקים”. על כן צריך לדבר על זכויות וחובות האדם בעולמו כמשלימים זה את זה. היהדות אינה עוסקת אך ורק בשאלות הנוגעות לאוטונומיה של הפרט וזכותו למימוש העצמי, אלא צלם האלוקים של כל אדם מחייב אותו להיות שותף ויוצר בבניינו של עולם. המגמה המתפתחת בעולם המודרני לשתף את הנשים במגוון תחומים רחב שיש בהם תרומה לבניינו של עולם מאפשרת להרחיב את ההשכלה הכללית והדתית של הנשים בד בבד עם תרומתן לבניינו של עולם, גם מתוך אי הזנחה של קיום הדברים שבהם אי אפשר לוותר על תפקידה המסורתי כאישה, כאם וכעיקר הבית. אני סבור שהספר המונח לפנינו תורם תרומה ייחודית לדיון בנושאים החשובים הללו הנוגעים לבית היינו. על כך יש לברך את העורכת, כמו על עיצובו הנעים של הספר והדרך הכרוה שבה נכתבו המאמרים שבו.

א ה ר ן כ ״ ץ